

ATATÜRKÇÜLÜK : KARİZMANIN EMREDİCİ «SİYASAL ÇERÇEVE»YE DÖNÜŞÜMÜ *

Doç. Dr. Metin HEPER**

Karizma ile ilgili incelemelerin çoğu büyük önderlerin toplum üzerindeki etkilerini incelemek için bu kavramın ne denli uygun ve faydalı olduğunu araştırmaktadır. Böylece bir taraftan, karizma kavramının Max Weber tarafından tanımlanmış olan çeşitli boyutlarının iç tutarlılığı tartışılmakta, diğer taraftan da daha ayrıntılı olarak işlenerek kavramın kapsamı genişletilmeye çalışılmaktadır (1). Ayrıca elimizde karizmatik önderler ile ilgili birçok örnek olay çalışmaları bulunmaktadır (2). Son kategori çalışmalar, karizma olgusunun ortaya çıkışı ve önderin hayatta bulunduğu süre zarfında karizmanın niteliği üzerinde odaklaşmaktadırlar.

-
- (*) Bu makale, Uluslararası Siyasal Bilimler Derneğinin 16-21 Ağustos 1976 günlerinde İskoçya'nın Edinburgh kentinde yapılmış bulunan onuncu kongresindeki bir sunuşun geliştirilmiş şeklidir. Yazar söz konusu Kongrede sunuşunu eleştirmiş bulunan Nermin Abadan Unat'a şükranlarını sunar.
- (**) Boğaziçi Üniversitesi Öğretim Üyesi.
- (1) Örneğin bkz., Carl F. Friedrich, «Political Leadership and the Problem of Charismatic Power,» *Journal of Politics* 23 (1961), 3-24; Karl Loewenstein, *Max Weber's Political Ideas in the Perspective of Our Times* (Amherst, 1966); Robert C. Tucker, «The Theory of Charismatic Leadership» *Daedalus* 97 (1968), 731-50; Harold Wolpe, «A Critical Analysis of Some Aspects of Charisma,» *Sociological Review* 16 (1968), 305-18; K. J. Ratnam, «Charisma and Political Leadership,» *Political Studies* 12 (1964), 341-54; Reinhard Bendix, «Reflections on Charismatic Leadership,» *State and Society: A Reader in Comparative Political Sociology* (Boston, 1968), 616-29; William H. Friedland, «For a Sociological Concept of Charisma,» *Social Forces* 43 (1964), 18-26 ve Arthur Schweitzer, «Theory and Political Charisma,» *Comparative Studies in Society and History* 16 (1974), 150-81.
- (2) Örneğin bkz. Richard R. Fagen, «Charismatic Authority and the

Daha yakın yıllarda ise karizma olgusunun daha özgül bir yönü üzerinde durulmuştur. «Karizmanın tek düzeleşmesi» ve/veya «dönüşümü» (3). Son tür çözümlenmelerde karizma ile ilgili «işlevsel» bir kuram ile karşı karşıya gelmekteyiz: (4) Karizmatik önderlik, geleneksel siyasal sistemden modern siyasal sisteme geçişin manivelası olarak düşünülmektedir; karizmatik önder, hem toplumdaki egemen değerleri yıkabilecek hem de onların yerine yeni değerler koyabilecek bir kişi olarak kavramlaştırılmaktadır (5). Bu açıdan bakıldığında karizmatik önderliğin ölçütü, kendi ürünü olan kurumsal yapıya, etkisi uzun süre devam edebilecek bir biçimde önderin kişisel damgasını vurup vurmadığıdır (6). Bu, özellikle «geçiş» durumunda bulunan toplumlar için önemlidir. Söz konusu toplumlarda siyasal istikrar, siyasal kurumlara sarsılmaz bir biçimde atfedilecek yasallığa bağlıdır. Bu toplumlarda, çok sağlam temellere oturmamış yasal-ussal otoritenin karizmatik otorite ile tamamlanması zorunluluğu bulunmaktadır. Kalkınmaya çalışan

Leadership of Fidel Castro,» *The Western Political Quarterly* 18 (1965), 275-84; Dankwart A. Rustow, «Atatürk as Founder of a State,» *Daedalus* 97 (1968), 793-828 ve Johannes Fabian, «Charisma and Cultural Change: The Case of the Jamaa Movement in Katanga (Congo Republic),» *Comparative Studies in Society and History* 11 (1969), 155-71.

- (3) «Karizmanın tekdüzeleşmesi», tartışmalı bir kavramdır. Friedrich, haklı olarak, karizma ile tekdüzeleşmenin birbirlerine aykırı kavramlar olduğunu belirtmektedir (Carl J. Friedrich, *Man and His Government: An Empirical Theory of Politics* (New York, 1964), s. 172). Bu bakımdan karizmanın yasallaştırdığı objenin değişmiş olduğu durumlarda, Tucker'in önerdiği gibi, karizmanın «dönüşmesi»nden söz etmenin daha doğru olduğunu düşünmekteyiz. (Tucker, «The Theory of Charismatic Leadership,» s. 753). Karizmanın, bir «kurumun karizmasına» dönüştüğü durumlarda ise Shils'in önerdiği gibi karizmanın «seyrelmesi»nden yahut «paylaşılması»ndan söz etmek yerinde olacaktır» *World Politics* 11 [1958], 1-3).
- (4) Tucker, «The Theory of Charismatic Leadership,» s. 734.
- (5) Örneğin bkz., David Apter, *Ghana in Transition* (New York, 1963); Ann Ruth Willner and Dorothy Willner, «The Rise and Role of Charismatic Leaders,» *The Annals* 358 (1965), 77-8; T. K. Oommen, «Charisma, Social Structure, and Social Change,» *Comparative Studies in Society and History* 10 (1967), 84-99; R. Hrair Dekmejian, *Egypt Under Nasir: A Study in Political Dynamics* (London, 1972).
- (6) S. N. Eisenstadt, «Introduction: Charisma and Institution Building, Max Weber and Modern Sociology,» *Max Weber on Charisma and Institution Building* (Chicago, 1968), s. XL.

toplumlarda karizmatik önderlik, «sosyal hareketlendirme» sürecinde de önemli bir rol oynamamaktadır (7).

Karizmanın tek düzeleşmesi veya dönüşümü ele alındığında iki temel soru cevaplandırılmalıdır: 1) Yalnızca mevcut kurumları yıkmakla kalmayan fakat yeni kurumlar yaratabilecek ve bu kurumlara uzun süreli yasallık kazandırabilecek karizmatik önderler hangi koşullar altında ortaya çıkmaktadırlar? (8) 2) Karizmatik önderin etkisi hangi koşullar altında devam etmektedir? (9) Bu iki temel soru daha özgül başka soruları ortaya çıkarmaktadır: Karizma olgusunun bir tipolojisi yapılabilir mi? Bu yapılabilirse, karizmanın bazı tipleri diğerlerine göre daha kalıcı etkiye sahip midir? Toplumda hangi gruplar hangi tip karizmatik önderden özellikle etkilenirler? Çeşitli karizma tipleri ve bu tiplerin etkilerinin kalıcılığı ile toplumsal ortam arasında ilişki var mıdır? Toplumun kültürü, özellikle siyasal kültürü ile karizmanın ortaya çıkışı ve etkisinin devam etmesi arasında bir ilgi bulunmakta mıdır?

Kuramsal bakımdan önemli olduğunu düşündüğümüz bir karizma tipolojisi Schweitzer tarafından önerilmiştir: 1) «Doğal Karizma»: Önderin duygusal çekiciliğinden doğar. Dış görünüşü, eyleminin niteliği (cesareti, kahramanlığı) ve benzeri faktörler sonucu karizmatik önder ile öndere inananlar arasında hissi bir bağ kurulur; 2) «İnanç Karizması»: Bu tür karizma ilişkisinde karizmatik önder dinsel bir kuruluş yolu yahut dünyevi bir ütopya ile ortaya çıkar; 3) «Değer Karizması»: Karizmatik önder belli değerlerin savunuculuğunu üstlenir; inananlar için önderin savunduğu düşünceler ve değerler ile önderin karizması birbirinin içine girmiş

-
- (7) Claude Ake, *Charismatic Legitimation and Political Integration*, *Comparative Studies in Society and History* 9 (1967), 1-13.
- (8) Son ibare hariç olmak üzere bu soru Eisenstadt tarafından ortaya atılmıştır. («Introduction», s. XXIV).
- (9) Edward Shils, «Charisma, Order and Status», *American Sociological Review* 30 (1965), s. 200.
- (10) «Theory and Political Charisma», 150-81. Ayrıca bkz. Roberto Michels, *First Lectures in Political Sociology* (Terc. Alfred de Grazia) (New York, 1949), p. 126; Monte Palmer, *The Dilemmas of Political Development: An Introduction to Politics of the Developing Areas* (Illinois, 1973), 4. bölüm ve Friedrich, «Political Leadership and the Problem of Charismatic Power», s. 23-24.
- (11) «Theory and Political Charisma», s. 159. Ayrıca bkz. Willner, «The Rise and Role of Charismatic Leaders», s. 79.

durumdadır; söz konusu düşünce ve değerlerin, önderin karizmasının etkisinde kalmadan değerlendirilmesi olanağı yoktur.

Schweitzer'in bu tipolojisi, bazı hipotezlere kaynakça olabilir. Örneğin, Schweitzer, doğal karizmanın kalıcı olamayacağını çünkü etkisinin devam edebilmesi için sık sık kriz durumlarının ortaya çıkması ve bu durumların olağanüstü heyecana yol açmasının gerektiğini düşünmektedir. Değer karizmasına gelince, karizmatik önderin kişisel çekiciliğinin yanında önderin mesajının içeriği ve bu mesajın daha sonra hangi amaçlarla «kullanılabileceği» kritik görünmektedir. Diğer bir deyişle, mesajın toplumsal durum açısından geçerliliği, buyurucu yahut yumuşak bir değer sistemi olarak ortaya çıkıp çıkmadığı, yumuşak bir değer sistemi olarak çıkması hâlinde daha sonra katı bir değerler sistemine dönüştürülüp dönüştürülmediği önemli görünmektedir. Değişen toplum koşulları açısından geçerliliğini koruyacak ve sonradan «katılaştırılmamış» bir değerler sistemi sunan karizmatik önderin etkisinin daha kalıcı olması doğaldır.

Karizmatik önderin etkisinin kalıcılığı ile ilişkili diğer önemli kategori değişkenler, önderin *ne denli* karizmatik olduğu ve karizmasını *ne ölçüde* kullandığıdır. Rustow'a göre, Nkrumah, Sukarno, Touré ve Nasser gibi, «örgüt» yolu ile değil de kişisel çekicilikleri ile iktidarlarını sürdüren karizmatik önderlerin etkilerinin kendilerinden sonra devam etme olasılığı zayıf görünmektedir (12).

Karizmatik otoritenin sözünü ettiğimiz yönü ile karizmatik önder tarafından kullanılma biçimi arasında bir ilişki bulunduğu söylenebilir. Önder, otoritesini salt karizmatik çekiciliğine bağlamadığı sürece yasal-ussal otorite kaynaklarına başvuracaktır. Bu tür bir davranışın, önderin etkisinin daha sonra da devam etmesini sağlayacağı açıktır. George Washington'ın Amerika Birleşik Devletlerinin ilk dönemlerinde yasal-ussal otorite biçiminin kurumlaşmasında oynadığı rol, böyle bir gelişmeye örnek olarak gösterilmektedir. Washington, Birleşik Devletlerin birliğini sağlamış, siyasal fırkaların siyasal parti çekirdeklerini oluşturma sürecini gözetmiş, fakat daima hukuk devleti ilkelerine sadık kalmaya özen göstermiştir. Daha sonra da süresi dolmadan cumhurbaşkanlığından ayrılarak yasal-ussal kurumlaşmanın aksamadan devamını sağ-

(12) Dankwart A. Rustow, *A World of Nations: Problems of Political Modernization* (Washington, D.C., 1967), s. 166.

lamıştır (13). Karizmatik önder, siyasal birliği sağlayan bir sembol olmanın ötesinde yasal-ussal otorite biçiminin kurumlaşmasına çalışmazsa aynı problemlerin ölümünden sonra yeniden ortaya çıkması kaçınılmaz görünmektedir (14).

Toplumsal ortam, hem karizmanın ortaya çıkışı hem de kalıcılığı ile ilgili bir diğer değişkendir. Kriz durumları ile sözü geçen olgular arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Toplumun güvenliğinin tehlikeye düşmesi, özdeşleşme krizinin ortaya çıkması ve alışlagelmiş toplumsal törelerin yıkılması karizmatik öndere gereksinmeyi pekiştirmektedir. Karizmatik otoritenin devamı ise uzun sürede toplumun farklılaşıp farklılaşmamasına bağlıdır. Karizmatik önder fikri, temelde, işbölümünün doğurduğu tekdüzeliğe karşıdır (15). Toplumun karmaşıklaşması ve kültürel bölünmelerin yerini işlevsel bölünmelerin alması, karizmatik önderin sağladığı düşünsel haritayı yetersiz kılacaktır. Kısa sürede ise, siyasal dalgalanmalar önemli görünmektedir. İşbölümünün artması, faaliyetlerin tekdüzelik kazanması karizmanın işlevselliğini azaltacaktır; fakat toplumsal güvenlik ve olağanüstü sorunların güncellik kazanması karizmayı yeniden önemli kılabilir (16).

Son olarak kültür, özellikle siyasal kültür karizmanın doğuşu ve kalıcılığı konusunda önemli bir değişkendir. Karizmatik otorite yalnızca, önderin nesnel bir biçimde saptanmış kişisel çekiciliği ve olağanüstülüğünün sonucu olarak ortaya çıkmaz; karizmanın ortaya çıkışında inananların önder ile ilgili öznel değerlendirmeleri de önemli rol oynar (17). Özellikle, kahramanlık, cesaret, otoriter-yenizm, vatanseverlik gibi değerlere toplumca verilen değer karizmatik otoriteyi güçlendirir.

Yukarıdaki açıklamalarımızın ışığında karizmanın kalıcılığı ile ilgili olarak aşağıdaki hipotezler ileri sürülebilir : 1) Değer ka-

(13) Seymour M. Lipset, *The First New Nation : The United States in Historical and Comparative Perspective* (New York, 1963), s. 22-3.

(14) Edward Shils, «Political Development in the New States,» *Comparative Studies in Society and History* 2 (1969), s. 288.

(15) Fagen, «Charismatic Authority and the Leadership of Fidel Castro,» s. 276.

(16) Léon Dion, «The Concept of Political Leadership : An Analysis,» *Canadian Journal of Political Science* 1 (1968), s. 8.

(17) Max Weber, *The Theory of Social and Economic Organization* (Terc. ve Giriş, Talcott Parsons) (New York, 1966), s. 328.

rizması, doğal karizmaya oranla daha kalıcıdır; bu olasılık önderin mesajının toplumsal geçerliliği oranında artar; söz konusu geçerlilik, mesajın daha baştan esnek bir biçimde ortaya konması ve daha sonra esnekliğin korunması oranında devam eder; 2) Önderin otoritesinin yalnızca karizmaya dayanmadığı ve karizmatik otoritenin devamlı vurgulanmadığı durumlarda, yasal-ussal otorite daha sıhhatli bir biçimde kurumlaşır; 3) Siyasal krizlerin birbirini kovalaması ve kültürel bölünmelerin öneminin devam etmesi karizmatik otoritenin devamını sağlar; 4) Kahramanlık, cesaret, otoriteriyenizm ve vatanseverlik gibi değerlerin vurgulandığı kültürel ortamlar da karizmatik otoritenin devam etmesine yardımcı olur.

Bir karizmatik önder olarak Atatürk ve bugün devam edegelen etkisi, söz konusu hipotezlerin sınanması bakımından ilginç bir örnek olaydır. Karizmatik önderler ile ilgili diğer örnek olay çalışmalarının hemen hepsi, bu kişilerin hayatta oldukları dönemi yahut hemen söz konusu dönemi takip eden yılları incelemişlerdir. Bu bakımdan, Atatürk olgusu, karizmanın tekdüzeleşmesi yahut dönüşmesi ve paylaşılması olguları ile ilgili kuram açısından önemli bir konudur.

Atatürk : «İsteksiz» Doğal Karizmatik Önder

Atatürk'ün karizmatik otoritesi konusunda oybirliği bulunmaktadır (18). Atatürk, Türk tarihinin en kritik anında askeri ve milli bir kahraman olarak ortaya çıkmıştır. Atatürk'ün önde gelen çağdaşlarından biri, kendi kuşaklarının gençlik yıllarının bir kahramana özlem içinde geçmiş olduğunu belirtmektedir (19). Osmanlı ordularının birbiri peşine başarısızlığa uğradığı yıllarda yürüttüğü Çanakkale savunması, Atatürk'e büyük ün kazandırmıştır. Kurtuluş hareketinin ilk aşamalarında, Atatürk'ün önderliğine göreli olarak daha baskın karşı koymaların özellikle işgale uğramamış bölgelerden gelmesi (20) Atatürk'ün askeri ününü kanıtlamaktadır. Atatürk'ün insiyatif sahibi kişiliği, ölümden ve tutuklanmaktan kıl payı kurtulması da Atatürk'ün karizmasını pekiştirmiştir.

18) Örneğin bkz., Rustow, «Atatürk as Founder of a State.» 793-828; Lord Kinross, *Atatürk: The Rebirth of a Nation* (London, 1964).

(19) Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Atatürk : Bir Tahlil Denemesi*. Dördüncü baskı (İstanbul, 1971), s. 309.

(20) Frederick W. Frey, *The Turkish Political Elite* (Cambridge, Mass., 1965), s. 309.

Atatürk'ün askeri kişiliği ve ünü, Büyük Millet Meclisinin kendisine Gazi unvanını vermesi ile resmen tescil edilmiştir. Benzer bir olguya yıllar sonra, Nkrumah'aya *Osagyefo* yahut «askeri kurtarıcı» unvanının verilmesinde rastlanacaktır.

Atatürk'ün kişisel karizmatik nitelikleri de bulunmaktaydı. Atatürk, büyük işler başarmak isteyen bir kişiydi. Yapmak istediklerini her türlü koşullar altında dahi gerçekleştirmeye çalışmaktan çekinmezdi. Kinross, küçüklüğünde Atatürk'ün yaşlılarından daima ayrı durduğunu ve arkadaşlarının kendisine yaklaşma çabaları karşısında, «Ben bir gün büyük adam olacağım,» dediğini anlatmaktadır (21). Atatürk'ün cesur bir kişi olacağı, ailesinin karşı koymasına rağmen kendi başına gidip askeri okula yazılmasından bellidir. Askeri okulda ve subay çıktıktan sonra, gizli örgütler kurmaktan hatta fikirlerini yazılı olarak yaymaktan hiçbir zaman çekinmemiştir. Muharebelerde daima ön hatlarda bulunmuştur. Atatürk, Weber'in karizmatik önderin önemli nitelikleri olarak gördüğü «kahramanlık ve örnek kişiliğe» (22) sahip olmuştur.

Atatürk'ün bir başka karizmatik özelliği de, «toplumda gömülü kalmış özlemleri güçlü ve açık seçik bir biçimde ifade edebilme» (23) yeteneğidir. Atatürk, güzel ve etkili konuşma yeteneğini askeri okulda kazanmıştır. Bir tartışma konusu seçer, arkadaşları konuyu tartışırken kendisi saat tutardı. Bu tartışmalarda Atatürk, daima karşısındakileri kendi fikirlerine inandırabilmiştir (24). Bu yeteneğini, İstiklâl Savaşı sırasında birinci Büyük Millet Meclisinde büyük bir başarı ile kullanmıştır. Meclis Başkanı olarak yaptığı konuşmalar bir yana bırakılırsa, birinci Büyük Millet Meclisi döneminde konuşma süresi bakımından Atatürk dördüncü gelmektedir (25). Frey, Atatürk'ün «konuşarak siyasal güç elde ettiğinden» söz etmektedir (26).

Atatürk, mizacı ve eğitimi bakımından soyut düzeyde kalan bir düşünür değildir; O, bir aksiyon adamıdır. Fakat Atatürk aksiyonlarını değerlendirmiştir. Belli başlı düşünceleri, söylevlerinden

(21) *Atatürk : The Rebirth of a Nation*, s. 17.

(22) *The Theory of Social and Economic Organization*, s. 328.

(23) Friedland, «For a Sociological Conception of Charisma,» s. 23.

(24) Kinross, *Atatürk : The Rebirth of a Nation*, s. 17.

(25) Frey, *The Turkish Political Elite*, s. 317.

(26) *Ibid.*, s. 318.

ve diğer konuşmalarından kolayca saptanabilir (27). Bu düşünceler, karizmatik öndere yaraşır bir biçimde, devrimci ilkeler getirmektedir. Karizmatik önderler yenilikçi ve yaratıcı kişilerdir; bu yönleri ile «mevcut durumu korumayı kendilerine iş edinen» kişilerden ayrılırlar (28). Hernekadar Atatürk devriminin kökleri daha evvelki dönemlere uzanmakta ise de, bu olgu Atatürk'ün başardıklarının devrimci niteliğine gölge düşürecek kadar önemli değildir. Siyasal düzeyde, «halk egemenliği,» «Türk Devleti» gibi fikirler kuşkusuz devrim yaratmıştır. İslami bir imparatorluktan, lâik ve millî bir Türk devleti yaratılmıştır. Konuya biraz daha geniş bir perspektiften bakıldığında, Atatürk devrimi, yeni bir uygarlığın benimsenmeye çalışılması olarak nitelendirilebilir (29). Bir bilim adamımıza göre, Atatürk halka üç fikri aşlamaya çalışmıştır: 1) İnsan çevresini kontrolü altına alabilir; kaderciliğe saplanmak için hiçbir neden yoktur; 2) Yeni Türkiye, ekonomik ussallık temelleri üzerinde yükselmelidir; «akıncı devlet» «iktisadi devlet»e dönüştürülmelidir; 3) Batıdan alınacak özgürlük ve hukukilik normları yeni Türkiye devletinin temel taşlarını oluşturmalıdır (30).

Bu düşüncelerin uygulanmaya konması için önemli görünen engeller sıra ile ortadan kaldırılmıştır. Önce saltanat (1922) ve hilâfet (1924) ilga edilmiştir. Bu iki önemli atılımı diğer bir seri değişiklikler takip etmiştir. Dini eğitim, önce sınırlandırılmış, sonra tamamen yasaklanmıştır; çeşitli Avrupa ülkelerinden, medeni kanun, ceza kanunu gibi kodlar bütünü ile iktibas edilmiştir; ulemanın yetkileri önce kısıtlanmış, daha sonra tamamen ortadan kaldırılmıştır; vakıflar «devletleştirilmiştir»; giyim kuşam, takvim ve alfabe değişiklikleri gibi sosyal ve kültürel semboller benimsenmiş ve uygulamalara geçilmiştir. Atatürk'ün kendisi de, devriminin hükümet darbesinden ötede değişiklikleri öngördüğünü belirtmiştir (31).

Normatif bir olgu olarak ortaya çıkan karizması (32) —ki aşağıda ele alınacaktır— Atatürk tarafından yalnızca mevcut değer-

(27) Rustow, «Atatürk as Founder of a State,» s. 799.

(28) Oommen, «Charisma, Social Structure and Social Change,» s. 86.

(29) Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük* (İstanbul, 1964), 14. bölüm.

(30) Şerif Mardin, «Atatürk Devrimlerini Hazırlayan Faktörler,» *Çeşitli Cepheleleriyle Atatürk* (İstanbul, 1964)'ün içinde, s. 51-63.

(31) *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt II, İkinci baskı, s.

(32) Karizma olgusunun bu yönü ile ilgili olarak bkz. Apter, «Nkrumah,

leri ortadan kaldırmak için değil aynı zamanda topluma yeni değerler aşılacak için de kullanılmıştır. Eisenstadt, karizmatik olmayan olağan faaliyetlerin, somut ve özgül amaçlara yöneldiğini ve bu amaçların, zorunlu olarak bir bütünün birbirleri ile yakından ilişkili parçaları olarak ortaya çıkmayabileceğini oysa karizmatik önderin genellikle «büyük bir plân»dan yola çıktığını belirtmektedir (33). Atatürk, çeşitli reformlarını bir bütünün parçaları olarak görebilmiştir (34). Gerçekleştirdiği reformları birkaç yıl evvelden plânlamış, muhalifleri daha sonra girişilecek reform hareketlerini tahmin edememişlerdir. Rustow gibi, karizmatik önderin başlıca işlevinin çeşitli düşünceler ve eylemler arasında tavassut, sentez ve bütünleştirici rol oynamak olduğunu (35) kabul edecek olursak, Atatürk bu görevi çok başarılı olarak yürütmüştür.

Atatürk, karizmasının kabulü bakımından uygun bir kültürel ortam da bulmuştur. Askerlik, cesaret, kahramanlık, vatanseverlik, otoriteriyenizm değerleri ve «devlet-baba» psikolojisi Türk toplumunun önde gelen kültürel özelliklerini oluşturagelmıştır. Söz konusu kültürel özellikler çeşitli ampirik araştırmalar ile ortaya çıkarılmıştır. Mahmut Tezcan, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi öğrencilerinin hangi tip liderleri tercih ettiklerini araştırmış, 200 öğrencinin % 76.5'inin «Milli ve Askeri Önderler»i ilk tercih olarak belirttiklerini görmüştür (36). Aynı öğrencilere hayatta gerçekleştirmek istedikleri idealin ne olduğu sorulduğunda en çok sayıda öğrenci «vatana yararlı olmak» istediklerini söylemişlerdir (37). Yine bu öğrenciler bakımından en önemli «meziyet ve fazilet»ler arasında, cesaret, dürüstlük'ten sonra, ikinci sırayı işgal etmektedir (38). Frey de, 1962 yılında benzer bulgular elde etmiştir.

Charisma, and the Coup,» s. 766. Dekmejian da değerler alanında getirilen değişikliklerin karizmanın tekdüzeleşmesi sürecinin kaçınılmaz bir aşamasını oluşturduğunu belirtmektedir (*Egypt Under Nasser: A Study in Political Dynamics*, s. 4-9).

- (33) «Introduction: Charisma and Institution-Building,» s. XXXVII.
 (34) Şerif Mardin, «Atatürk, Bürokrasi ve Rasyonellik,» *Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Simpozyumu Bildirileri* (İstanbul, 1975), s. 61.
 (35) *A World of Nations: Problems of Political Modernization*, s. 153.
 (36) *Türklerle İlgili Stereotipler (Kalıp Yargılar) ve Türk Değerleri Üzerinde Bir Deneme* (Ankara, 1974), s. 343). Bu araştırma 1972 yılında yapılmıştır.
 (37) *Ibid.*, s. 261.
 (38) *Ibid.*, s. 255.

Ülke çapında 1370 erkek ve 474 kız lise öğrencisi üzerinde yaptığı araştırmada deneklerin, Türklerin önde gelen nitelikleri olarak «kuvvetli» ve «kahraman» olmayı gördüklerini saptamıştır. Denekler bir üçüncü nitelik olarak, Türklerin milliyetçi olduklarını düşünmektedirler (39). Frey, Atatürk'ün karizmatik kişiliğinde, Türk milliyetçiliğinin çeşitli yönlerinin somutlaştığını belirtildiğini söylemektedir. Türk üniversite öğrencilerinin, milliyetçiliği özellikle vurguladıkları daha önce Hyman, Payaşlıoğlu ve Frey'in Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Robert Kolej öğrencileri üzerinde yaptıkları bir araştırmada da ortaya çıkmıştır. Araştırmacılar, öğrencilere hayatta başarmaktan en çok gurur duyacakları iki şeyin ne olduğunu sormuşlardır. Tüm cevapların % 46'sı, «topluma hizmet» olarak ortaya çıkmıştır (40). Aynı soru kâğıdı maddesi kullanılarak elde edilen benzer yüzdeler, Meksika'da % 25, Mısır'da % 20, Amerika Birleşik Devletleri'nde % 3 ve Fransa'da % 6'dır (41). Helling de 431 genç üzerinde yaptığı araştırmada, Türklerin önde gelen nitelikleri olarak kahramanlığın, cesaretin ve vatanseverliğin belirtildiğini görmüştür (42). Başka yazarlar da, Türkiye'de vatanseverliğin ve devlet ve hükümete saygınlığın yaygın değerler olduğunu belirtmişlerdir (43).

-
- (39) Frederick W. Frey, «Socialization to National Identification Among Turkish Peasants,» *The Journal of Politics* 30 (1968), s. 945.
- (40) Herbert H. Hyman, Arif T. Payaşlıoğlu ve Frederick W. Frey, «The Values of Turkish College Youth,» *Public Opinion Quarterly* 22 (1958), 275-91.
- (41) J. M. Gillespie and G. W. Allport, *Youth's Outlook on the Future: A Cross-National Study* (New York, 1955), s.
- (42) George Helling, «A Study of Turkish Values by Means of Nationality Stereotypes,» Basılmamış doktora tezi, Minnesota Üniversitesi, 1959, s. 214.
- (43) Çiğdem Kâğıtçıbaşı, «Psychological Aspects of Modernization in Turkey,» *Journal of Cross-Cultural Psychology* 4 (1973), s. 167; Frederick W. Frey, «Surveying Peasant Attitudes in Turkey,» *Public Opinion Quarterly* 27 (1963), 335-55; Idem, «Patterns of Elite Politics in Turkey,» in George Lenczowski, ed., *Political Elites in The Middle East* (Washington, D.C., 1975), s. 64 v.d.; Arnold Leder, «Kemalist Rule and Party Competition in Rural Turkey: Politics and Change in an Anatolian Community,» Basılmamış doktora tezi, Indiana Üniversitesi, 1974, s. 354; Engin D. Akarlı, «The State as a Socio-Cultural Phenomenon and Political Participation in Turkey,» *Political Participation in Turkey: Historical Background and Present Problems* (İstanbul, 1975), s. 135-56; İbrahim Yasa, *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları* (Ankara, 1970), s. 122.

Uygun bir toplumsal ve kültürel ortamda, yukarıda andığımız özellikleri ile Atatürk'ün karizmatik bir önder olarak ortaya çıkması kaçınılmaz idi. Syzliowicz, Atatürk'ün güçlü karizmasının yeni rejime yasallık sağladığını ve modern bir toplum yaratma çabalarına güç kazandırdığını ileri sürmektedir (44). Aşağıda üzerinde ayrıntılı olarak durulduğu üzere, Atatürk'ün kazandığı yasallığın tek kaynağının karizma olduğunu zannetmiyoruz. Öte taraftan Atatürk'ün kurtuluş savaşını organize edebilmesinde ve daha sonraki devrimleri başarabilmesinde karizmanın önemli bir rolü olduğu kuşkusuzdur. Atatürk'ün karizmasının en kritik sınanmasının, Anadoluya geçtikten sonra genel - müfettişlik görevinden istifa etmek durumunda kalmasıyla ortaya çıktığı söylenebilir. İstifa ile ortadan kalkan yasal - ussal otorite temeli, karizma ile doldurulabilecek miydi ve giderek Anadolu'daki diğer komutanlar kendisini hareketin önderi olarak kabul etmeye devam edecekler miydi? Kinross bu tarihi anı şöyle anlatmaktadır :

Odaya yaver girdi ve Mustafa Kemal'e Kâzım Karabekir Paşanın kendisini görmeye geldiğini söyledi. Atatürk'ün gözlerinde ümitsiz bir ifade vardı. Harb Vekâletinin, kendi görevini Karabekir Paşaya teklif etmiş olduğunu biliyordu. Paşanın bu görevi kabul edebileceğinden çekiniyordu. Acı acı gülere Rauf'a, «Gördün mü haklıymışsın,» dedi. Yavere Paşayı içeri almasını söyledi.

Kâzım Karabekir odaya, üstünün yanına çıkan bir asker edasıyla girdi. Hazırol vaziyetinde durarak ve Atatürk'ü askerce selâmlayarak, «Paşam hepimiz emrindeyiz,» dedi.

Atatürk bir an şaşkınlık geçirdi, heyecan ile bir rüyadan uyanırcasına gözlerini uğuşturdu. Sonra Kâzım Karabekir'e doğru yürüdü, Paşayı kucakladı, her iki yanaklarından öperek defalarca teşekkür etti (45).

Bu olayın geçtiği an, Atatürk'ün önderliğinin bir bakıma sallantıda olduğu bir döneme rastlamaktadır. Bazı komutanların, Atatürk'ün önderliğini kabul etme konusunda tereddütleri vardı. Ata-

(44) Joseph S. Syzliowicz, «Elite Modernization in Turkey,» Frank Tachau, der., *Political Elites and Political Development in the Middle East* New York, 1975)'in içinde, s. 29.

(45) *Atatürk : Rebirth of a Nation*, s. 178.

türk'ün önderliğini kabul etmiş olan bazı komutanların diğerlerini ikna ettiği görülüyordu (46).

İdeolojinin yasallık kaynağı olmadığı durumlarda zora başvurma ve «örgüt», karizma ile birlikte siyasal gücün kaynağını oluştururlar. Atatürk, daha Kurtuluş Savaşının başından itibaren örgütlenme konusuna özen göstermiştir. Ancak kendisinin zora çok seyrek olarak başvurduğu (47), derli toplu sayılabilecek bir fikir sisteminin daha sonra geliştirildiği ve Atatürk'ün kısa zamanda başardıkları düşünülürse, «örgüt» ögesi yanında karizmanın, Atatürk'ün siyasal gücünün önemli bir ögesi olduğunu kabul etmek gerekir.

Atatürk'ün karizması daha sonra kitleler düzeyinde de ortaya çıkmıştır. Görelî olarak yeni tarihlerde yapılmış bulunan iki ampirik araştırmada bu husus ortaya çıkmış bulunmaktadır. Frey'in, daha önce değindiğimiz ülke çapında yaptığı araştırmada, özellikle kentlerde ve okuma yazma bilen erkekler arasında, Atatürk'ün ülkede ve dünyada en fazla beğenilen kişi olduğu ortaya çıkmıştır (48). Ozankaya'nın dört köyde yaptığı araştırmada da, Atatürk'ün özellikle erkekler arasında çok önemli bir yer işgal etmekte olduğu anlaşılmıştır (49).

Türk toplumunda kahramanlık, cesaret ve askerlik'e verilen önem hatırlanırsa, Atatürk'ün ününün özellikle erkekler nazarında devam etmesi anlaşılabilir bir olgu olarak çıkıyor. Kitlelerin Atatürk'e milli bir kurtarıcı olarak hayran olduğu, Ozankaya'nın araştırmısından da anlaşılıyor. Ozankaya, köylülerin, Atatürk'ü lâikliği, latin alfabesini, medeni kanunu getirdiği yahut giyim kuşamda devrim yaptığı için değil, fakat «dini, bayrağı ve milletin namusunu» düşmandan kurtardığı için beğendiklerini bulmuştur (50).

(46) Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları* (İstanbul, 1953), s. 29.

(47) Rustow, modern zamanlarda Atatürk'ün başardıkları ölçüsünde icraatın hiç bir yerde bu denli az kişinin hayatına kastederek yapılmamış olduğunu belirtmektedir. («Atatürk as Founder of a State», s. 806).

(48) «Socialization to National Identification Among Turkish Peasants», s. 191.

(49) Özer Ozankaya, *Köyde Toplumsal Yapı ve Siyasal Kültür* (Ankara, 1971), s. 191.

(50) Ibid., 191-3. Ayrıca bkz. Fraulein Lilo Linke, «Social Changes in Turkey», *International Affairs* 16 (1937), s. 561.

Bugün kitlelerin gözönünde Atatürk'ün doğal karizmasının devam ettiği herhalde kolaylıkla söylenebilir. Aynı şeyi Atatürk'ün değer karizması bakımından söylemek zordur. Atatürk'ün kurmuş olduğu Cumhuriyet Halk Partisinin, çekici bir kişiliği olan Bülent Ecevit ortaya çıkıncaya kadar bütün seçimleri açık farkla kaybettiğini unutmamak gerekir. Öte taraftan, Atatürk'ün doğal karizması, özellikle ölüm yıldönümlerinde son derece duygusal törenlerle pekiştirilmeye devam edilmektedir. Yakın yıllarda Atatürk'ün duygusal değil entellektüel düzeyde anılması konusunda yapılan çağrılara (51) rağmen bu gelenek sürüp gitmektedir.

Yukarıda da değinildiği gibi, Atatürk'ün doğal karizmasını «kullanma» konusunda pek istekli olduğunu sanmıyoruz. O'nun başlıca amacı yasal-ussal temellere dayalı bir devlet meydana getirmektir. Yapmak istediklerini başarabilmek için geleneksel otorite kaynaklarına başvurmadan da çekinmemiştir. Atatürk'ün Türk toplumu için bir mesajı bulunmaktaydı; bu mesajın öngördüğü yolun millet için en doğru yol olduğuna dair kuşkusu yoktu. Bu yüzden de başkalarını ikna edebileceği konusunda iyimserdi. Bu konuda başarısızlığa uğradığı zaman sabırlı davranır, muhaliflerini eğitmeye çalışır ve çok zorunlu durumlarda geçici bir önlem olmak üzere zora başvururdu. Bu düşüncelerimizi biraz daha ayrıntılı olarak ifade edelim.

Atatürk daha başlangıçtan itibaren kuralların dışına çıkmamaya çalışmıştır. Anadolu'ya geçmeden önce Padişah ve Meclisi Mebusan'ın ileri gelenleri dahil resmi sıfatlı pekçok kişi ile görüş alışverişinde bulunmuştur. Anadolu'ya geçtikten sonra İstanbul hükûmetine doğrudan karşı çıkmayı elinden geldiğince geciktirmeye çalışmıştır (52). İstanbul ile ilişkilerini kestikten sonra, hatta evvel, temsili heyetler toplayarak atılımlarına yasallık kazandırmaya çalışmıştır. Atatürk bu konuda şöyle demiştir : «Ben bir fikrin millet tarafından kabul edilmesini istediğim zaman kongre topladım. Durumu halkım ile tartıştım, plânlarımı halkımdan yetki aldıktan sonra yürürlüğe koydum. Erzurum ve Sivas Kongreleri ve Büyük Millet Meclisi, bu söylediklerimin canlı delilleridir.» (53) Lord

(51) Örnek olarak bkz., Cavit Orhan Tütengil, *Atatürk'ü Anlamak ve Tamamlamak* (İstanbul, 1975), s. 163-4.

(52) Rustow, «Atatürk as Founder of a State,» s. 796.

(53) Kinross, *Atatürk : The Rebirth of a Nation*, s. 438.

Kinross, Atatürk'ün bu sözlerinin hakikati ifade ettiğini düşünmektedir : «Atatürk kuramda diktatörlüğü onaylamamıştır; kendinden sonra da devam edecek ve Batı tipi bir demokrasiye dönüşecek bir sistem yaratmak O'nun samimi isteği idi.» (54) Nitekim, Atatürk, Ankara'da 5 Kasım 1925'de Hukuk Mektebini açtığı gün şöyle demiştir : «Bugün şahit olduğumuz hadise, yüksek memur ve mütehasşis âlimler yetiştirmek teşebbüsünden daha büyük bir ehemmiyeti haizdir. Senelerden beri devam eden Türk inkilâbı, mevcudiyetini ve zihniyetini, hayati içtimaiyenin mebnâsı olan yeni esatı hukukiyede tespit ve teyid etmek çaresine tevessül etmiştir.» (55) Atatürk'ün Büyük Millet Meclisinin en fazla konuşan üyelerinden biri olduğuna yukarıda değinmiştik. O, bütün bu konuşmalarında Meclis üyelerine sabırla görüşlerini aşlamaya çalışmıştır.

Atatürk, hiçbir çarenin kalmadığı durumlarda zora yahut tehdide başvurmaktan da çekinmemiştir. Osmanlı saltanatının ortadan kaldırılması ile ilgili üç komisyonun bir arada yaptığı toplantıya müdahalesini kendisinden dinleyelim :

Üç encümen, bir odada içtima etti. Riyasetine Hoca Müfit Efendiyi intihap eyledi. Meseleyi müzakere etmeğe başladılar. Şer'iyeye Encümenine mensup hoca efendiler; hilâfetin, saltanattan münfek olamayacağını, maruf safsatalara istinat ettirerek, iddia ettiler. Bu müddeiyatın cerh ve nakzında serbest idarei kelâm edenler, ortaya çıkar görünmediler. Biz çok kalabalık olan aynı odanın bir köşesinde münakaşayı dinliyorduk. Bu tarzda, müzakerenin maksut neticeye iktiranına intizar etmek, beyhude idi. Bunu anladık. Nihayet; müşterek encümen reisinden söz aldım. Önümdeki sıranın üzerine çıktım. Yüksek sesle, şu beyanatta bulundum : 'Efendim, dedim. Hakimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye ilim icabıdır diye; müzakere ile, münakaşa ile verilmez. Hakimiyet, saltanat, kuvvetle, kudretle ve zor-

(54) *Ibid.*, s. 450. Ayrıca bkz., Halil İnalcık, «Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi,» *Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi* (Ankara, 1972)'nin içinde, s. 37.

(55) *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1918-1937*, II, İkinci baskı (Ankara, 1959), s. 236-7.

la alınır. Osmanoğulları, zorla Türk milletinin hâkimiyet ve saltanatına, vazulyet olmuşlardı; bu tasallutlarını altı asırdan beri idame eylemişlerdi. Şimdi de, Türk milleti bu mütecavizlerin hadlerini ihtar ederek, hâkimiyet ve saltanatını, isyan ederek kendi eline, bilfiil, almış bulunuyor. Bu bir emrivakidir. Mevzubahis olan; millete saltanatını, hâkimiyetini bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız? meselesi değildir. Mesele zaten emrivaki olmuş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu, behemahal, olacaktır. Burada içtima edenler, Meclis ve herkes meseleyi tabii görürse, fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde, yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir (56).

Atatürk, daha sonraları, zora ancak geçici bir süre için başvurulması gerektiğini, otoritenin korku üzerine kurulamayacağını söylemiştir (57). Nitekim, Atatürk ustaca düzenlenmiş siyasal taktikleri, her zaman tercih etmiştir (58).

Atatürk'ün taktikleri arasında, yukarıda değindiğimiz gibi, geleneksel yasallık sembollerinden yararlanmak da bulunmaktadır. Örneğin, Samsun'a çıktığı zaman halkı direnişe özendirmek için ilk toplantıların camilerde düzenlenmesini uygun görmüştür (59). Pağışah, Atatürk'ü ölüme mahkûm etmek için bir fetva temin ettiğinde, Atatürk ve çevresindekiler, Anadolu'da 152 müftüye imzalattıkları bir karşı fetvayı kasaba ve köylerde dağıttırılmışlardır. Atatürk'ü ve başardıklarını daha geniş bir perspektiften değerlendirmeye çalışan Rustow, Atatürk'ün yöntemlerinin ve kullandığı sembollerin, Osmanlıların altın dönemindeki uygulamaları andırdığı sonucuna varmaktadır; Atatürk başarılı bir komutan, bir devlet kurucusu ve eğitime önem veren bir önderdir (60).

(56) *Nutuk : Gazi Mustafa Kemal Tarafından* (1938), s. 494-5.

(57) *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1918-1937, III, İkinci Baskı* Ankara, 1961), s. 88.

(58) Halide Edip, «Dictatorship and Reforms in Turkey,» *Yale Review* (Eylül, 1929), s. 28 ve Sir A. Telford Wough, «Nine Years of Republic in Turkey,» *Journal of the Royal Central Asian Society* (Ocak, 1933), s. 52-3.

(59) Kinross, *Atatürk : Rebirth of a Nation*, s. 165-8.

(60) «Atatürk as Founder of a State,» s. 822.

Görüldüğü üzere, Atatürk, siyasal gücünün karizmatik kaynağına bir ölçüde yabancı kalmış, bu özelliğinden yararlanmak için fazla bilinçli bir çaba sarfetmemiş, siyasal gücüne destek olacak başka «payandalar» geliştirmeye özen göstermiştir.

Ayrıca, kanımızca, Atatürk'ten saf bir karizmatik önder olarak söz etmek olanağı da yoktur.

Örneğin, Atatürk realist bir kişidir. Bu özelliği, Enver Paşa ile karşılaştırıldığında, daha iyi ortaya çıkar. Enver Paşa, Osmanlı İmparatorluğunu birinci Dünya Savaşı macerasına sürüklemiştir; Atatürk ise İttihat ve Terakkicilerin Asya'daki bütün Türkleri kurtarmak gibi ütopyacı görüşlerine katılmamış, kendini Anadolu'nun kurtarılması ile sınırlamıştır. Atatürk hiç bir zaman talihe inanmamıştır (61). O, pratik, öze ilişkin ve somut problemleri diğerlerine tercih etmiştir : CHP daha doğrusu Halk Fırkası ile ilgili olarak 8 Nisan 1923 yılında saptanan dokuz ilke için Atatürk'ün şu açıklamalarda bulunduğunu görüyoruz : «Neşrettiğim programı, bir fırkai siyasiye için gayrikâfi, kısa bulanlar oldu. Halk Fırkasının programı yoktur dediler. Filhakika, umdeler namı altında malûm olan programımız, itiraz edenlerin gördükleri ve bildikleri tarzda, bir kitap değildi. Fakat, esaslı ve amelî idi. Biz dahi, gayri kabili tatbik fikirleri, nazarî birtakım teferruatı yaldızlıyarak, bir kitap yazabilirdik. Öyle yapmadık. Milletın, maddi ve manevi teceddüt ve inkişafatı yolunda, ef'al ve icraat ile ahval ve nazariyata takaddüm etmeği tercih ettik.» (62)

Atatürk'ün Değer Karizmasının Kurumlaşması

Atatürk, doğal karizması ile ilgili tutumunun aksine değer karizması konusunda hassastır. O, yeni Türk devletinin normatif temelini kurmak istemiştir. Mardin'in işaret ettiği gibi, Türk Devrimi birinci derecede bir «değerler devrimi»dir : «Türk devrimi ne durumlarından hoşnut olmayan burjuvazinin eseridir, ne toplumsal düzenden soğumuş köylü kitlelerine dayanılarak yürütülmüş, ne de feodal ayrıcalıkları ortadan kaldırma amacı ile yapılmıştır; Osmanlı siyasal yapısının normları, devrimin başlıca hedefini oluşturmuştur.» (63)

(61) Bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, III, s. 86.

(62) *Nutuk : Gazi Mustafa Kemal Tarafından*, s. 515-6.

(63) Şerif Mardin, «Ideology and Religion in the Turkish Revolution», *International Journal of Middle East Studies* 2 (1971), s. 202.

Türkiye şimdi tüm anlamı ile «Batı medeniyeti»ne katılacak, İslami gelenekler tamamen terkedilecekti. Yeni «lâik» ilkeler arasında en önemlileri, milliyetçilik ve halkçılıktır. Milliyetçilik, ümmet, yani İslami topluluk ve Osmanlı din-u-devlet, yahut devlet-din birliğinin, yerini alacak bütünleştirici bir ilke olarak düşünülmüştür. Ümmet düşüncesinin terkedilmesi ile toplumun ideallerini tanımlayacak yeni bir ilkeye gereksinme duyulmuştur. Bu ilke, halkçılıktır. Gerek uzun süredir Osmanlı toplum yapısının parçalanmasına yol açan sürece tepki olarak gerekse geleneksel, ayrıcalıklı toplumsal sınıfsız topluluk kavramından esinlenilerek, halkçılık, milliyetçilik ideali etrafında toplumsal birliği sağlayacak bir araç olarak düşünülmüştür (64). Halkçılık ilkesi, toplumsal sınıfların değişik çıkar ve değerleri olmasını ve bu çıkar ve değerlerini temsilcileri yoluyla topluma kabul ettirmeleri düşüncesini reddediyordu. Halkçılık, «halkın halk tarafından idaresi»nden çok «halkın halk için idaresi» fikrinin kuramsal dayanağını oluşturmuştur (65). Devletçilik fikri, 1920'lerin «bırakınız yapsınlar - bırakınız geçsinler» politikasının iflâsı, 1929-30 yıllarının dünya ekonomik krizi ve belki de Sovyet Rusya modelinin etkisi ile gelişmiştir. Hernekadar, devletçilik, özel sektörün yapamadıklarını ve yapmadıklarını devletin yapmasını öngörüyor idiyse de, uygulamadaki tutarsızlıklar devletin fiilen çeşitli alanlarda tekel kurmasına neden olmuştur.

Özellikle bu üç ilkenin entellektüel - bürokratik elite aşılınması için yoğun bir eğitim programına girilmiştir. Atatürk bu faaliyetin entellektüel önderliğini yapmıştır. Kinross'un belirttiği gibi, «(Çankaya'daki) sofraya milli bir kurum niteliği almıştır... Sofra, bir okula dönüşmüştür; bu okulda Atatürk, hükümeti, «halk tarafından» değil «halk için» görüşüne yatkın olacak bir ilkenin yeni idareci sınıfını yetiştirmeyi amaçlamıştır... Daha çok tek taraflı olan konuşmalarda, siyasal, toplumsal ve ekonomik olmak üzere devletin temelini oluşturacak ilkeler ele alınmıştır.» (66) Örgün eğitim, özellikle vurgulanmıştır. İstanbul Üniversitesi gibi eski yüksek öğrenim kurumları yeniden düzenlenmiş, yeni yüksek öğrenim ku-

(64) Donald Everett Webster, *The Turkey of Atatürk : Social Process in the Turkish Reformation* (Menasha, Wisconsin, 1939), s. 167.

(65) Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics : The Transition to Multi-Party Politics* (Princeton, N.J. 1959), s. 50-1. Kemalist ilkelerin ayrıntılı çözümlenmesi için bkz. Suna Kili, *Kemalism* (İstanbul, 1969).

(66) *Atatürk : Rebirth of a Nation*, s. 262.

rumları açılmıştır. Devrimin önde gelen kişileri de bu çabalara katılmıştır. Örneğin CHP genel sekreteri Recep Peker, reform misyonu üzerinde durmuştur. İstanbul Üniversitesinde verdiği bir seri konferansda bırakınız yapsınlar - bırakınız geçsinler bireyciliğinden, sınıf mücadelesinden ve «artık modası geçmeye başlayan» liberalizmden uzak durulmasını önermiştir (67). İsmet İnönü de 1934'de Ankara Üniversitesinde, hayatın toplum için feda edilmesi gerektiğini söylemiştir (68).

Atatürk'ün demokrasiye yatkın olmadığı söylenemez. Aksine, Atatürk'ün samimi bir demokrat olduğunu zannediyoruz. Ancak hayatta bulunduğu süre boyunca Türkiye'de plüralist sistemin tam anlamı ile başlatılması için zamanın erken olduğu düşünülmüştür. İki defa çok partili hayat denemesine giriştiğini görüyoruz. Her iki seferde de yeni Türk devletinin üzerinde temellendirildiği ilkelerin, özellikle lâikliğin tehlikeye düştüğünü düşünmüş ve muhalefet partilerini kapattırıştır (69).

Evvelce de değinildiği gibi, Atatürk çevresindekileri daima tartışarak ikna etmek istemiştir. Hernekadar, Birinci Büyük Millet Meclisi tarafından olağanüstü yetkilerle donatılmışsa da, yine de *Meclisle* çalışmayı tercih etmiş, pek çok kritik durumda dahi sabırla, uzun uzadıya tartışarak Meclis üyelerini kendi görüşlerine yakınlaştırmaya çalışmıştır (69). Başka bazı karizmatik önderler gibi, tarihin gidişatına ters amaçlarla ortaya çıkmaması da işini kolaylaştırmıştır. Atatürk, olanak ölçüsünde, içinde yaşadığı toplumsal ortama duvarlı olmaya çalışmıştır. Devrimci niteliklerine rağmen, Atatürk'ün devrim programı, geçmişten tamamen kopuk değildir (70). Atatürk reformları, Lâle Devrinden itibaren başlayan Batıya acılısın mantıki sonuçlarına ulaştırılması olarak da düşünülebilir. Bu devrimin en önemli yönü, lâiklik ilkesinin kuvvetle vurgulanmasıdır. Atatürk'ün dünya görüşü, «Hayatta en hakiki mürşit ilimdir.» ibaresinde düğümlenmektedir. Ayrıca Atatürk, yukarıda görüldüğü üzere, parti programını düzenlerken dogmatik bir biçimde belli bir takım kuramlara bağlı kalmamaya özen göstermiştir.

(6) Recep Peker, *İnkilâp Dersleri* (Ankara, 1935)

(68) Nuri Eren, *Turkey Today and Tomorrow : An Experiment in Westernization* (New York, 1963), s. 25.

(69) Frey, *The Turkish Political Elite*, s. 337.

(70) Hüseyin Nail Kubalı, «Atatürk Devrimleri ve Eski Reformlar,» *Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi'nin içinde*, s. 119-132.

Atatürk'ün Mesajının «Tekdüzeleştirilmesi»

Kendisinin söz konusu yaklaşımına rağmen, Atatürk'ün değer karizması daha sonra, *devlet*'in özerkliğini pekiştirmeye yarayacak bir yasallık aracına dönüştürülmüştür (71). Türkiye'de karizma, *devletin* karizmasına dönüşmüştür. Daha 1927'de Toynbee ve Kirkwood milliyetçilik ve halkçılık ilkelerinin yol açtığı siyasal kurumlaşmayı şöyle tanımlamışlardır: «Herhangi bir tür özerkliğe tahammül edemeyen kıskanç bir Tanrı gibi tebaları tarafından hizmetine koşulması gereken, etnik öğeleri bakımından birörnek, idari bakımdan merkezîyetçi mutlak egemen bir devlet.» (72) O zamandan bugüne pek birşey değişmemiştir. Asker ve sivil bürokratların egemenlikleri altındaki «merkez,» Türk siyasal hayatında önemini korumaya devam etmektedir (73).

Bu açıdan bakıldığında, Türkiye'nin siyasal gelişimi yine karizmatik önderler tarafından yönetilmiş bulunan Mısır ve Gana'daki gelişmelerden önemli bir biçimde ayrılıyor. Mısır'da Nasır'ın karizması, bürokrasi yahut siyasal parti tarafından devralınıp devam ettirilmemiştir (74). Gana'da Nkrumah'ın karizması, bilinçli olarak partinin karizması olarak devam ettirilmek istenmiş, bürokrasi ise devreden çıkarılmak istenmiştir (75). Türkiye'de ise bürokrasi, Atatürk'ün etkisinin süregelmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Kuşkusuz bu rol ilk önce Halk Fırkasına yüklenmiştir. Fırka, Atatürk'e ve görüşlerine yatkın kişileri bulup çıkarmakta ve örgütlemekte etkin rol oynamıştır. Demokrat Partinin iktidarda olduğu 1950'lerde de Cumhuriyet Halk Partisi, Atatürk'ün en önemli ilkeleri arasında gördüğü lâikliği ve demokrasiyi korumak için büyük çaba sarfetmiştir. 27 Mayıs 1960'ı takip eden kritik yıllarda İsmet

(71) Burada kullandığımız «devlet'in özerkliği» kavramı için bkz. J.P. Nettle «The State as a Conceptual Variable,» *World Politics* 20 (1968), 559-92.

(72) Arnold J. Toynbee and Kenneth P. Kirkwood, *Turkey* (New York, 1927), s. 4.

(73) Şerif Mardin, «Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?» *Daedalus* 102 (1973), 169-190.

(74) Dekmejian, «Max Weber and the Egyptian Revolution,» s. 167.

(75) Runciman, «Charismatic Legitimacy and One-Party Rule in Ghana,» s. 148-65 ve Lionel Tiger, «Bureaucracy and Charisma in Ghana,» *Journal of Asian and African Studies* 1 (1966), 14-25.

İnönü ve CHP, parlâmenter demokrasiye geçişi sağlamak için çaba göstermiştir. Ancak bu partinin, 1960'larda sosyo-ekonomik konulardaki bazı görüşleri yüzünden Atatürk'ün ilkelerinden ayrıldığı ileri sürülmüştür (76).

Bu eleştirilerin içinde saklı varsayım, Atatürkçülüğün kapalı bir düşünce sistemi olduğudur. Yukarıdaki açıklamalarımız göz-önünde tutulduğunda Atatürk'ün esneklikten yoksun bir ilkeler bütününe Türk toplumuna ve siyasal sistemine empoze etmeyi düşünmediği anlaşılır. Ancak Atatürkçülük, bugün Türk toplumunda tekdüzeleştirilmiş yahut «bürokratlaştırılmış» bir biçimi ile kabul görmektedir. Kanımızca bunun en önemli nedenlerinden biri asker-sivil bürokratik elitin Türk siyasal hayatında oynadığı roldür.

CHP'nin birinci derecede sosyo-ekonomik kalkınmanın bir aracı olarak düşünülmemesi ve toplumsal hareketlendirmeyi gerçekleştirecek bir tek parti olarak geliştirilmemesi (77) Türk toplumunda bürokratik elitin ön plana çıkmasına neden olmuştur. 1930'ların sonuna doğru valilerin il parti başkanı olması ve İçişleri bakanlarının parti genel sekreterliği görevini üstlenmeleri ile bu süreç tamamlanmıştır. İsmet İnönü'nün devlet anlayışı da, devrimciliğin bürokratlaştırılmasında önemli bir rol oynamıştır. İnönü, kişisel gelişimi, eğitimi ve bulunduğu görevler sonucu, «ihtiyatlı» bir idarevi devlet hayatına yerleştirmiştir (78). Aydemir gelişimi şöyle özetlemektedir: «Ama daha Lozandan sonraları başlayarak rejim veriletikçe, inkilâp sona eripte normal idare, normal hükümet teşkil edilip, ıcerive ve dışarıya doğru kesin şeklini ve istikrarını buldukça inkilâpçının verini hükümetçi ve hükümet adamı aldı. İşte bu devrede İsmet Paşa, bir hükümet adamı olarak belirdi ve öyle kaldı.» (79) Bu dönemde, başarılı değişimlerin *korunmasının* bi-

(76) Szvliowicz, «Elites and Modernization in Turkey,» s. 53.

(77) Bkz. Ergun Özbudun, «Established Revolution vs. Unfinished Revolution : Contrasting Patterns of Democratization in Mexico and Turkey,» Samuel Huntington and Clement H. Moore, eds., *Authoritarian Politics in Modern Society : The Dynamics of Established One Party System* (London, 1970)'in içinde, s. 393 v.d.

(78) Osman Faruk Loğoğlu, «İsmet İnönü and the Modernization of Turkey,» Basılmamış doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 1970.

(79) Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam : İsmet İnönü, 1884-1938* (İstanbul, 1968), s. 469. Ayrıca bkz., Halide Edip, *The Turkish Ordeal* (New York, 1928), s. 347; Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl* (Ankara, 1968), s. 84 ve Falih Rıfık Atay *Çankaya : Atatürk'ün*

rincil amaç olarak benimsendiği ve «merkez»in öncülüğü dışında oluşabilecek toplumsal değişimi hoşgörmeme eğiliminin belirlediği söylenebilir.

1969 yılında, 1945-60 döneminde yüksek kademe yöneticiliği yapmış bulunan bürokratlar üzerinde yapmış bulunduğumuz bir araştırmada bu görüşü destekleyen bulgular elde ettik. Deneklerimizden hiçbiri şu öneriyi kısmen dahi olsa desteklemedi: «Türk siyasi hayatını içinde bulunduğu bazı temel güçlüklerden kurtarmak için lâiklik, milliyetçilik ve devrimcilik gibi bazı Atatürk ilkelerinden tâviz vermek gerekebilir.» Deneklere ayrıca görevde buldukları yıllarda hangi konuları en önemli gördüklerini sorduk ve şu seçeneklerden, önem derecesini belirterek, ikisini işaretlemelerini istedik: 1) «Türkiye’de demokrasinin yerleştirilmesi»; 2) «Atatürk inkilâplarının muhafazası»; 3) «Türkiye’nin iktisaden kalkınması»; 4) «iktisadi kalkınma ve sosyal değişimlerden doğan sosyal problemlere ve adaletsizliğe çare bulunması.» Deneklerimiz, Atatürk devrimlerini korumanın en önemli sorun olduğunu ifade ettiler. Söz konusu bürokratlar, ayrıca, seçkin bir idareye taraftar olduklarını belirttiler. Çok küçük bir istisna dışında hemen hepsi şu öneriyi nitelimesiz kabul ettiler: «Bugün Türkiye’nin en önemli ihtiyaçlarından biri iyi tahsil görmüş ve tecrübeli kimselerin hükümet siyasetinin tespitinde başrolü oynamalarıdır.» (80)

Başka bir yerde de değindiğimiz gibi (81), «kültürel» reformların, «sınıfsız toplum»un ve halkçılık ilkesine dayalı bir kamu çıkarı kavramının vurgulanması, Türkiye’de de «Devlet benim» anlayışının yerini niteliği en iyi bürokratlar tarafından saptanacağı kabul edilen bir «genel kamu çıkarı» anlayışına terketmesine yol açmıştır. Atatürk’ün mesajına sadık bir bürokrasi yaratma çabaları, «merkez»in «kenar»a karşı özelliğini hiçbir ödün vermeden savunan bir bürokrasinin ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. Aynı

Doğumundan Ölümüne Kadar Bütün Hayat Hikâyesi (İstanbul, 1969), s. 502.

- (80) Şu makalemizde bu araştırmamızın bulgularını ayrıntılı olarak çözümledik: «Political Modernization as Reflected in Bureaucratic Change: The Turkish Bureaucracy and a ‘Historical Bureaucratic Empire’ Tradition,» *International Journal of Middle East Studies* 7 (1976), 507-21.
- (81) «The Recalcitrance of the Turkish Public Bureaucracy to ‘Bourgeois Politics’: A Multi-Factor Political Stratification Analysis,» *Middle East Journal* 30 (1976), passim.

yaklaşım, askeri bürokrasi saflarında da görülmektedir. Devlete ve millete hizmet, özellikle birincisine hizmet anlayışının en güçlü savunucularına bu kadro içinde rastlanmaktadır (82). 27 Mayıs 1960 günü ordu, Atatürk ilkelerini ayakta tutmak amacını öne sürerek siyasal sisteme müdahale etmiştir (83). 12 Mart 1971 günü ordu komutanlarının hükûmete verdikleri muhtıradan da, parlamentonun ve hükûmetin Atatürk'ün çizdiği yolda Türkiye'yi modernleştirmede başarısız kaldıkları, acele önlem alınmadığı takdirde ordunun idareyi eline alacağı belirtiliyordu.

Emredici Bir Siyasal Çerçeve Olarak Atatürkçülük

Shils, karizmatik önderliğin «istikrara kavuşturulması» ve topluma karizmatik bir düzenin yerleştirilmesi çabalarının, karizmanın çeşitli kurumlar tarafından paylaşılmasına yol açacağına ve bu süreç içinde karizmanın da yoğunluğundan kaybedeceğine dikkati çekmektedir (84). Bir başka yerde de (85), karizma olgusunun «düzenleme» olgusu ile yakın ilişkisi olduğunu, Tanrı olsun, lâik bir kurum olsun, kişilerin ve toplumun hayatına yön veren her şeyin kişide korku, saygı ve karizmatik inanç yaratacağını ileri sürmektedir (85).

Türk siyasal hayatında merkez'in önemli öğeleri olarak, askeri ve sivil bürokrasinin belli bir ölçüde karizmatik siyasal güçleri olduğu söylenebilir mi? Biz, Cohen'in üzerinde durduğu gibi (86), inananların, *mesajı nakledenden ziyade mesaja* karizmatik bir biçimde bağlanabilecekleri ihtimalinin Türkiye'de gerçekleştiğini düşünüyoruz. Diğer bir deyişle, Türkiye'de, Atatürk'ün karizması belli kurumlar tarafından tevarüs edilmemiştir. Askeri ve sivil bürokrasi, uzun yıllar Atatürkçülüğün bekçiliğini yapmaktadır; fakat bu olgu, bu bürokrasilerin karizma sahibi olmalarına yol açmamıştır.

(82) Bkz. Dankwart A. Rustow, «Turkey: The Modernity of Tradition,» Lucian W. Pye ve Sidney Verba, der., *Political Culture and Political Development* (Princeton, N.J., 1965), s. 186.

(83) Sami Küçük, «Atatürk ve 27 Mayıs,» *Çeşitli Cepheleriyle Atatürk'ün* içinde, 184-96; Orhan Erkanlı, «Atatürk ve 27 Mayıs,» *Ibid'in* içinde, 197-222.

(84) Edward Shils, «Charisma,» *International Encyclopedia of the Social Sciences* 2 (1968), s. 389.

(85) «Charisma, Order and Status,» s. 203.

(86) D.L. Cohen, «The Concept of Charisma and the Analysis of Leadership,» *Political Studies* 20 (1972), s. 300.

Özellikle, iki kez siyasete müdahalenin yol açtığı olaylardan sonra ordu prestijinden hayli kaybetmiş görünmektedir. Hatta bazı yazarlar tarafsızlıktan ayrıldığı ve sosyo-ekonomik kalkınma sorunlarının çözümünde başarılı olmadığı için ordunun sivil bürokrasi katında dahi gözden düştüğünü ileri sürmektedirler (87). Sivil bürokrasi ise çok partili hayata geçildikten sonra iyi bilinen nedenlerden dolayı prestij kaybına uğramıştır.

Ancak asker ve sivil bürokrasinin, özellikle birincisinin, Atatürk'ün değer karizmasını pekiştirdiğini söz konusu karizmaya *yaptırım* sağladığını düşünüyoruz. Bu durum, bugün Atatürkçülüğü Türkiye'de bir tabu haline getirmiştir. Aşırı sağ ve aşırı sol bir tarafa bırakılırsa, bugün Türkiye'de herkes Atatürkçü olduğunu ifade etmeye kendini zorunlu hissetmektedir. Örneğin sosyal adaleti savunan 1960'ların sosyalist yeni-devletçilik taraftarları, savundukları sosyalizm'in komünizm'den çok farklı olduğunu ve Atatürkçülük üzerinde temellendiğini ileri sürmüşlerdir. Bu grup, ordunun da sosyal adaleti savunanların yanında olduğunu ileri sürmüştür (88). Aslında belli başlı endüstri dallarının devletleştirilmesi, işçilere ağırlık veren temsili bir sistem, işçiler için grev hakkı gibi bu grubun programında görünen bazı maddelerin tekdüzeleştirilmiş bir Atatürkçülük anlayışı ile yakından uzaktan bir ilintisi olduğunu söylemek güçtür (89). Aynı şekilde haftalık radikal solcu-devrimci *Türk Solu* dergisine yazanların, «milliyetçilik»i Atatürkçülüğün temel ögesi olarak aldıklarını ve Atatürkçülükte milliyetçiliğin milli egemenlik ile eştutulduğunu savunduklarını görüyoruz. Bu noktadan hareketle bu grup yazarlar milliyetçiliği, egemenlik artı devrim olarak tanımlamışlardır. Ve giderek, bütün milliyetçilerin, Türkiye'nin emperyalistler tarafından sömürülmesine karşı mücadele etmeleri çağrısında bulunmuşlardır (90). Sağcı-dini gruplar da Atatürkçülüğü kendi görüşlerine uygun bir biçimde yorumlamışlar ve kendi görüşlerini Atatürkçülük ile yasallaştırmaya çaba göstermişlerdir. Milli Hareket Partisinin organı olan *Devlet*, düstur olarak, Atatürk'ün Türklerin benliklerini bulmalarını öne

(87) Leslie L. Roos ve Noralou R. Roos, *Managers of Modernization: Organizations and Elites in Turkey, 1950-1969* (Cambridge, Mass., 1971), dokuzuncu bölüm.

(88) Jacob M. Landau, *Radical Politics in Modern Turkey* (Leiden, 1974), s. 55.

(89) *Ibid.*, s. 56-88.

(90) *Ibid.*, s. 107.

ren bir deyişini almıştır (91). Partinin lideri, Nazi ve Faşist olmakla suçlandığı zaman, kendisinin Atatürkçülük yorumunun en doğru yorum olduğunu ileri sürmüştür (92). Ayrıca ayrıntılı referanslar ile Atatürk'ün çok iyi bir müslüman olduğunu ispata çalışan pek çok esere rastlanmaktadır (93).

Emredici bir siyasal çerçeve olarak Atatürkçülük, Türk siyasal hayatının kriz dönemlerinde özel önem kazanmaktadır. Bu dönemlerde, bürokratik «merkez», devlet'in değerler empoze edici bir kurum olarak üstünlüğünü devam ettirmek için Atatürkçülüğü özellikle vurgulamaktadır. Devlet'in siyasal güçler karşısında bu anlamda özerkliğinin korunması ölçüsünde Atatürk reformlarının korunacağı ümit edilmektedir.

Sonuç

Türkiye'deki siyasal gelişmeler, değer karizmasının doğal karizmaya oranla daha kalıcı olduğu hipotezini desteklemez görünmektedir. Türk deneyi, iki tür karizmanın değişik grupları değişik oranlarda etkilediğini ortaya koymaktadır. Ancak değer karizmasının siyasal sistemin gelişmesi ve istikrarı açısından daha önemli bir role sahip olduğu söylenebilir. Karizmatik önderin mesajının esnekliği ile mesajın kalıcılığı arasında bir ilişkinin varlığından söz etmenin güç olduğu anlaşılmaktadır. Mesajın kalıcılığı, daha çok toplumsal ortama, mesajın daha sonra nasıl kullanıldığına ve mesajın geçerliliğinin sürgitmesini isteyen grupların siyasal gücüne bağlı bulunmaktadır. Önderin saf bir karizmatik önder olmaması ve salt karizmatik güç kaynaklarına dayanmaması durumlarında yasal-ussal otorite biçiminin daha sağlam bir temele oturacağı yolundaki hipotezin Türkiye'deki durum gözönünde tutulduğunda desteklendiği söylenebilir. Türkiye ile ilgili bulgular, tekrarlanan kriz durumlarının ve kültürel bölünmelerin egemen siyasal diyalogu oluşturduğu ortamların karizmatik otoritenin kalıcılığını olumlu bir biçimde etkileyeceği yolundaki hipotezi de desteklemektedir. Kahramanlık, cesaret, otoriteryenizm, vatanseverlik ve benzeri değerlerin vurgulandığı ortamların karizmatik otorite bakımından uygun olduğu hipotezine gelince, Türkiye'deki gelişmeler karşısında söz konusu değerlerin değer karizmasından çok doğal karizma bakımından uygun bir ortam oluşturduğu söylenebilir.

(91) *Ibid.*, s. 233.

(92) *Ibid.*, s. 210.

(93) *Ibid.*, s. 177.